

ANALIZA RODNE DIMENZIJE U SREDNJOŠKOLSKIM I VISOKOŠKOLSKIM UDŽBENICIMA

(Jana Baćević i drugi, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2010.

Dragana Stjepanović-Zaharijevski i drugi, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2010.

Gorana Đorić, Natalija Žunić i Tatjana Obradović-Tošić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2010.)

Marina SIMIĆ

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Tekstovi *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom materijalu* Jane Baćević, Jelisavete Blagojević, Daše Duhaček, Tamare Džamonje-Ilić, Martine Vukasović, Dragane Popović i Adriane Zaharijević (UNDP i Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2010), *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu* Dragane Stjepanović-Zaharijevski, Danijele Gavrilović i Nevene Petrušić (UNDP, Beograd, 2010) i *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje* Gorane Đorić, Natalije Žunić i Tatjane Obradović-Tošić (UNDP, Beograd, 2010) predstavljaju izveštaje o rezultatima istraživanja rodne dimenzije obrazovnog materijala za osnovnoškolske, srednjoškolske i visokoškolske obrazovne programe u Srbiji, kao i za programe Građanskog vaspitanja. Sva tri izveštaja su rezultati rada

zasnovanog na Razvojnom programu Ujedinjenih nacija (United Nations Development Program UNDP), koji se sprovodi uz institucionalnu podršku Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, kao deo razvoja Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, usvojene 2009. godine.

Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom materijalu predstavlja izveštaj o rezultatima istraživanja rodne dimenzije obrazovnog materijala za *visokoškolske obrazovne* programe, koje je sproveo Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. Izveštaj ima 71 stranu i podeljen je na sedam poglavlja u kojima su date analize odabranih udžbenika iz različitih oblasti. U tekstu se navodi da je cilj projekta „dubinska analiza rodne dimenzije odabranog obrazovnog materijala koji se koristi u visokoškolskim programima u Srbiji” (Baćević i druge, 9). Autorke su analizirale udžbenike i priručnike iz oblasti za koje se pretpostavilo da se u njima može očekivati najveći stepen rodne osetljivosti, tj. iz oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina. Izabran je materijal koji se koristi u oblasti opšteobrazovnih programa na osnovnim studijama iz osnova društvenih nauka, odnosno nekih socioloških disciplina. Analizirani materijal se koristi na Univerzitetu u Beogradu, koji je odabran kao najveći u Srbiji, pri čemu su u materijalu zastupljena po dva fakulteta iz svake naučne grupacije: društvene nauke i humanističke discipline, medicinske nauke, prirodne nauke, tehničkotehnološke. Obradeno je ukupno 17 jedinica obrazovnog materijala, od toga 13 udžbenika i četiri jedinice dodatnog obrazovnog materijala.

Analiza nastavnog materijala bila je kvantitativna i kvalitativna. U okviru kvantitativne analize „obrađena su pitanja rodne osetljivosti jezika kojim su pisani udžbenici i ostale jedinice obrazovnog materijala, frekvencije pojavljivanja pojedinih termina koji upućuju na rodne uloge i rodne odnose, broj autora u odnosu na broj autorki, i slični podaci” (ibid, 16). Kvalitativna analiza zamišljena je kao diskurzivna analiza obrazovnog materijala koja obuhvata „analizu rodni uloga, rodni odnosa, reprezentacije rodnosti uopšte (i žena posebno) u društvu” (ibid, 16). Cilj ove analize je bio da se utvrde načini na koji su autori/ke udžbenika razumeli kategorije kao što su pol/rod, porodica, feminizam, patrijarhat, odnos prema marginalizovanim

grupama, heteronormativnost, diskriminacija, rasizam, itd, odnosno na koji način je rodna perspektiva zastupljena u udžbenicima. Međutim, ostaje otvoreno pitanje koliko se ovakva analiza udžbenika može nazvati analizom diskursa, a ne jednostavno analizom sadržaja. Čini se da bi upotreba diskurzivne analize (u lingvističkom ili možda Fukoovskom smislu) trebalo da bude više teorijski i metodološki potkrepljena i objašnjena, što u ovom tekstu nije učinjeno. U svakom slučaju, sprovedena analiza je pokazala da u većini analiziranih udžbenika rodna perspektiva uopšte nije zastupljena. Ovaj prikaz stoga neće biti osvrst na analizu svakog pojedinačnog udžbenika, već pokušaj da se sumiraju nalazi autorki i predstave njihovi opšti zaključci.¹

Polazeći od pojedinačnih udžbenika, autorke su kao primer dobre prakse istakle dva udžbenika, autora Milimira Mučibabića i Antonija Gidensa. U zborniku tekstova *Porodica – kontroverze i izazov*, (Beograd: Filip Višnjić, 2007) Milimira Mučibabića koji se koristi na Učiteljskom fakultetu (predmet Sociologija obrazovanja) zastupljen je približno jednak broj autora i autorki izabranih tekstova i po mišljenju autorki analize, ima naučni, odnosno kritički odnos prema većini iskazanih stavova.

Pozitivno je ocenjen i udžbenik *Sociologija* Antonija Gidensa (Zagreb: Globus, 2007), koji se koristi na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, na predmetu Uvod u sociologiju. Autorke navode da Gidens „tendenciozno nastoji da proizvede nediskriminativnu analizu” (ibid, 45) i smatraju ovaj udžbenik paradigmatično rodno osetljivim tekstom. Naime, osim što nudi ravnomernu zastupljenost muškaraca i žena u kontekstu opisa, problema i tumačenja tema koje obrađuje, autor se usredsređuje i na posebne teme koje razmatraju različite rodne probleme, kao na primer u odeljcima *zdravlje i starenje, porodica, kriminalitet, klasne strukture, birokratija, tržište rada, rad i porodica, obrazovanje, religije i politika* (ibid: 44–45). Udžbenik, takođe, predstavlja feministički pokret „kao relevantnu društvenu silu, a feminističku teoriju kao nezaobilazan domen za svaki teorijski pokušaj da se razume savremeno društvo” (ibid, 45), što nije zapaženo ni u jednom drugom udžbeniku analiziranom u izveštaju.

1. Pojedinačne analize međusobno su prilično neujednačene. Takođe, tekstovi su nepotpisani i čini se da je bilo bolje da je izveštaj nastao kao zbornik tekstova pojedinačnih analiza izabranih udžbenika.

Svi ostali analizirani udžbenici ocenjeni su manje-više negativno sa stanovišta predstavljanja i upotrebe različitih rodni aspekata. Tako se u većini njih ne koristi rodno senzitivni jezik niti se donosi bilo kakva rodna perspektiva izloženog materijala, ili se, pak, donosi na način koji se ne može nazvati rodno senzitivnim. U primeru koji sledi, samo jednom od mnoštva primera koje autorke navode, jasno se vidi nepostojanje rodne problematike i njenih pravnih aspekata (prostor nam ne dozvoljava da se ovde detaljno predstavljamo).

U udžbeniku *Osnovi medicine rada* (Beograd: CIBID, 2007), koji se koristi na Medicinskom fakultetu (predmet Medicina rada), navedeno je da se „zahtevi rada za određenim polom izvršioca zasnivaju na specifičnim razlikama u fizilogiji ženskog i muškog organizma” (ibid, 54), što se prema autorima udžbenika održava na činjenicu da je u praksi češći zahtev za radnom snagom muškog pola u pojedinim granama industrije, npr. hemijskoj, ali i u nekim drugim vrstama posla. To je, kako je naglašeno u analizi, u suprotnosti sa evropskim standardima da „sva radna mesta moraju biti dostupna pripadnicama oba pola, uz odgovarajuće mere zaštite” (ibid, 55). Autorke izveštaja navode brojne slične primere neproblematizovanja rodni uloga i nerazumevanja rodne problematike, od toga da se porodično poreklo računa samo u odnosu na muškarca-oca do toga da se feminizam predstavlja kao nevažan i seksistički društveni pokret.

S tim u vezi, autorke izveštaja donose nekoliko preporuka za prevazilaženje ove situacije: isključivanje rodno diskriminatornog jezika i stavova (ili njihovo kritičko tumačenje), uvođenje rodno osetljivog jezika, uvođenje literature koja se bavi rodnom problematikom i kritičko promišljanje materijala iznetog u udžbenicima. Autorke su navele i spisak literature koji bi mogao da posluži za poboljšanje sadržaja nastavnog materijala iz opštih socioloških predmeta na visokoobrazovnim ustanovama. Međutim, kao što same autorke izveštaja primećuju u analizi udžbenika drugih autora i autorki, nije u potpunosti jasno na koji način su navedeni radovi odabrani, jer se čini da se oni po svom obimu i značaju međusobno prilično razlikuju. Možda bi bilo bolje da je ponuđena literatura grupisana po određenim kriterijumima (temama, oblastima, poddisciplinama), što bi omogućilo lakšu upotrebu preporučenih referenci.

Može se zaključiti da izveštaj *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovanju* predstavlja zanimljiv presek stanja u visokom obrazovanju kod nas u pogledu rodne problematike, ali i pionirski pokušaj da se ponude osnovne smernice za uvođenje rodne dimenzije u univerzitetske udžbenike.

Izveštaj *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu* Dragane Stjepanović-Zaharijevski, Danijele Gavrilović i Nevene Petrušić ima 132 strane i podeljen je na sledeća poglavlja: Normativni okvir analize, Društvena pozadina, teorijska i metodološka osnova projekta, Analiza programa i udžbenika: Svet oko nas, Priroda i društvo, Biologija i Geografija, Sociologija i Ustav i prava građana, i Osnovni nalazi i preporuke za integrisanje rodne perspektive u rodne sadržaje. Poglavlje Normativni okvir analize predstavlja niz dokumenata Ujedinjenih nacija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, koji uključuje posebna akta u vezi sa obrazovanjem, kao i domaća pravna dokumenta, počevši od Ustava Republike Srbije iz 2009. godine do Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima i Zakona o ravnopravnosti polova Republike Srbije iz 2009. godine, kojima se zabranjuje svaki vid diskriminacije, pa i one rodne. Analiza udžbenika se sastoji iz dva dela: analize zajedničke za sve udžbenike i analize pojedinačnih udžbenika u odnosu na konkretan tematski sadržaj (Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, Petrušić 2010, 26). Analiza udžbenika uključuje kvalitativnu analizu materijala (pregled analiziranog materijala, identifikacija delova koji će biti analizirani, prepoznavanje i selekcija relevantnog sadržaja, opis relevantnog rodnog sadržaja), kvantitativnu analizu materijala odabranog kvalitativnom analizom i interpretaciju dobijenih rezultata (ibid, 26). Pri analizi nastavnog materijala autorke izveštaja pošle su od više aspekata roda: prvi je razumevanje roda kao društvene organizacije seksualnosti i reprodukcije vrste, bazirane na polnim razlikama; drugi je shvatanje roda kao društvene organizacije polnih razlika kroz društveno nametnutu podelu rada; treći je shvatanje roda kao normativne definicije pravog muškarca i prave žene, i četvrti je razumevanje roda kao kulturne norme koja se usvaja kroz socijalizaciju (ibid, 27–28). Imajući u vidu ova četiri aspekta, autorke su postavile pitanje: „kako se biološki, socijalni, kulturni i psihološki aspekti roda preslikavaju na udžbenike i kako oni mogu biti percipirani” (ibid, 28). Na taj način pokušale su da utvrde „da li se i na koji način rodna podeljenost priznaje kao konstitutivna dimenzija sveta” i

„kakve su šanse za primenjivanje rodni^h ‚naočara‘ (urodnjavanje) na aspekte stvarnosti” predstavljene u udžbenicima (ibid, 28).

Autorke su analizirale ukupno 18 udžbenika i radnih svezaka iz predmeta: Svet oko nas, Priroda i društvo, Geografija, Biologija, Sociologija i Ustav i prava građana, kao i 6 pravilnika ili izmena pravilnika o nastavnom planu i programu. Kao osnova analize uzete su „semantičke jedinice sa rodno osetljivim sadržajem” (ibid, 28), što su najčešće rečenice ili delovi rečenica, slike i ilustracije. Autorke su, takođe, ponudile i tematsku analizu udžbenika za srednju školu iz Biologije, Sociologije i Ustava i prava građana.

Na ovom mestu nema prostora za detaljan opis svakog analiziranog udžbenika, pa će stoga biti predstavljeni samo konačni rezultati analize. Autorke zaključuju da je „urodnjavanje” nastavnih programa u većem stepenu ostvareno u udžbenicima za osnovnu školu, nego u onim srednjoškolskim, u kojima gotovo da nema senzibilnosti iz rodne perspektive. Dimenzije u kojima je postignut značajan doprinos u uspostavljanju rodno osvešćenog sadržaja jesu pre svega predstave o rodno stereotipnim podelama kućnih poslova i o tipičnim muškim i ženskim osobinama. Tako, na primer, u udžbeniku *Svet oko nas* za II razred osnovne škole Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, dečak je predstavljen kako briše prašinu, cela porodica se brine o bolesnoj devojčici, devojčice se izražavaju kao i dečaci, zajedno se igraju loptom, pevaju u horu, više ih zanima igra nego škola (kao i predstavljene dečake) (ibid, 52). Međutim, treba naglasiti da ove pozitivne primere prate i brojni primeri rodni^h stereotipa, ali da su generalno uzevši udžbenici Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva rodno senzibilniji od analiziranih udžbenika izdavačkih kuća „Klett“ i Kreativnog centra.

Svi analizirani udžbenici, međutim, dele iste nedostatke: odsustvo posebnih tema koje se odnose na pitanja važna za razumevanje odnosa (ne) ravnopravnosti polova, neujednačeno prisustvo muških i ženskih likova, posebno broja znamenitih ličnosti predstavljenih u udžbenicima, kao i citiranih autora/ki. S tim u vezi, „preci i potomci” najčešće su predstavljeni preko muških srodnika i jasno se zagovara model „nuklearne, potpune, heteroseksualne porodice” kao superiorni model za rađanje i odgajanje dece. Muškarci su prikazani kao isključivi nosioci rukovodećih položaja, dok su

žene ključni nosioci poslova u domaćinstvu. U najvećem broju analiziranih udžbenika sistematski se koristi rodno neosetljiv jezik (ibid, 113–114). U skladu sa rezultatima analize, autorke izveštaja predložile su niz preporuka za autore i autorke udžbenika, posebno se osvrćući na udžbenike iz Geografije, Biologije, Ustava i prava građana i Sociologije. U tim slučajevima uočeno je najviše prostora za uvođenje rodni dimenzija: uvođenje rodno osjetljive statistike stanovništva, predstavljanje anatomije i muških i ženskih tela, uključivanje materijala o reproduktivnom pravu žena, objašnjenje uloge oba roditelja u odgajanju dece, ravnopravno predstavljanje različitih oblika porodica, izbegavanje povezivanja tzv. nepotpune porodice sa oblicima socijalno patološkog ponašanja i neprenaglašavanje uticaja porodice na očuvanje zdravlja pojedinaca i oblikovanje njihovog socijalno prihvatljivog ponašanja. Takođe, preporučeno je posvećivanje više prostora obradi savremenih pravnih tema koje se tiču rodne problematike, uvođenje poglavlja koje se bave rodni odnosima, predstavljanje feminističkih teorija u sklopu socioloških teorija koje se obrađuju u nastavnom gradivu sociologije i uvođenje rodne dimenzije u poglavlja koja se bave različitim aspektima društvenih organizacija (ibid, 116–117).

U zaključku se može reći da knjiga *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu* predstavlja preciznu, izbalansiranu i jasno postavljenu analizu rodni aspekata srednjoškolskih udžbenika. Bez obzira da li ovakva vrsta analize može da bude procena na koji način će sadržaj udžbenika biti percipiran od strane čitalaca i čitateljki, kao što tvrde autorke, ona predstavlja važan doprinos razumevanju obrazovni sadržaja u Srbiji.

Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje Gorane Đorić, Natalije Žunić i Tatjane Obradović-Tošić predstavlja izveštaj o rezultatima istraživanja rodne dimenzije građanskog obrazovanja u Srbiji. Knjiga ima 146 strana i osam poglavlja (Institucionalizacija građanskog vaspitanja u Srbiji, Teorijski okvir i metod analize, Rezultati analize od I do IV razreda osnovne škole, Rezultati analize od V do VIII razreda osnovne škole, Rezultati analize od I do IV razreda srednje škole, Analiza skrivenog programa u nastavi Građanskog vaspitanja, Analiza rodno osjetljivog sadržaja u Građanskom vaspitanju – glavni nalazi, i Preporuke

zainteresovanim akterima i institucijama). Sledeći sličnu metodologiju u pogledu jedinica i načina analize (kvantitativna, kvalitativna i tematska), kao i autorke prethodnog izveštaja, autorke su analizirale 20 udžbenika i priručnika za Građansko obrazovanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji. Pored toga, obavljeno je i istraživanje „skrivenog programa” sa ciljem da se utvrde načini na koji su nastavnice i nastavnici Građanskog vaspitanja interpretirali i sprovodili propisani nastavni program. Tematska analiza materijala primenjena u radu zasnovana je na sledećim osnovama: koliko se tema ili nastavnih jedinica u datom nastavnom materijalu bavi pitanjima rodne ravnopravnosti tako da objašnjavaju izvore rodne ravnopravnosti i rodni stereotipa i promovišu participaciju žena u javnoj sferi, zatim u kojoj meri radionice kroz koje se obrađuje sadržaj programa ohrabruju učenike/ce da se kritički postave prema strukturnoj utemeljenosti rodni odnosa koji ih okružuju i, konačno, u kojoj meri obrazovni materijal pretpostavlja već usvojene stereotipne rodne uloge i tradicionalnu polno zasnovanu podelu rada (Đorić, Žunić i Obradović-Tošić 2010, 28).

Analiza programa i udžbenika za različite uzraste dala je različite rezultate. Autorke zaključuju da udžbenici za mlađi uzrast osnovne škole „u velikoj meri menjaju stereotipnu patrijarhalnu sliku sveta i uvode principe rodne ravnopravnosti u mnoge segmente nastavnog materijala” (ibid, 51). U udžbenicima i uputstvima se u velikoj meri upotrebljava rodno senzitivni jezik (iako je stereotipna upotreba jezika zadržana kod naziva zanimanja), a vidan je pokušaj da se dečacima i devojčicama pripišu slične osobine i da broj muških i ženskih likova bude jednako zastupljen. Ipak, u nekim udžbenicima aktivnosti koje likovi obavljaju uglavnom su stereotipno podeljene i muški likovi su češće nego ženski prikazani kako postižu uspeh zauzimanjem rukovodećih položaja (ibid, 51). S druge strane, rezultati analize priručnika i udžbenika za više razrede osnovne škole pokazuju da je ovaj nastavni materijal znatno manje rodno senzitivni: jezik je uglavnom rodno stereotipan, gotovo da uopšte nema ženskih likova, svi likovi prikazani u nekoj ulozi su pretežno muškarci i skoro sve aktivnosti obavljaju muškarci. Autorke ukazuju da teme koje se obrađuju u ovom nastavnom materijalu pružaju niz mogućnosti za uvođenje i objašnjenje rodni problema kojima bi se razbio predstavljeni „androcentrični svet”. Konačno, analiza priručnika i udžbenika za srednje škole pokazuje da su neki rodno osetljivi sadržaji direktno uvedeni u nastavni materijal. Reč je, pre

svega, o *Vodiču za nastavnike* za I i II razred srednje škole, u kome se obrađuju sledeći rodno relevantni sadržaji: pol kao izvor identiteta i razlike, polni stereotipi, stereotipna podela poslova, primeri nedemokratskog odlučivanja koji isključuje žene, seksualno zlostavljanje (najviše radionica na ovu temu predviđeno je u prvom i četvrtom razredu). Međutim, u samom planu i programu nisu predviđene teme koje se na direktan način bave odnosima rodne (ne)ravnopravnosti. Kvantitativna analiza ukazuje na malu prisutnost ženskih likova, pri čemu se njihov broj smanjuje sa svakim narednim razredom, da bi ženski likovi i konačno nestali iz *Priručnika* za IV razred (ibid, 92), dok je jezik naizmenično rodno senzitivan i rodno stereotipan.

Konačno, deo rada biće i osvrt na analizu „skrivenog programa” koja je sprovedena na osnovu 25 dubinskih intervjua sa nastavnicima/cama Građanskog vaspitanja u osnovnim i srednjim školama. Autorke navode da je zadatak ovog dela analize bio „da se stekne uvid, s jedne strane, u način na koji nastavnici/ce predstavljaju sadržaj predmeta, i s druge strane, u to šta učenici/ce mogu da iz takvih predstavljanja nauče, kao i koje stavove i vrednosti mogu da oforme” (ibid, 97). Usredsređujući se na ciljeve, metode/način i rezultate učenja, kao i na načine provere naučenog, urađeno je 25 intervjua sa ciljem da se utvrdi na koji način se nastavnici i nastavnice odnose prema rodnim temama u nastavnom materijalu. Autorke su došle do zaključka da većina nastavnika i nastavnica kao ciljeve učenja ne postavlja oblast odnosa među polovima i rodne (ne)ravnopravnosti i ne prepoznaje rodni sadržaj u nastavnom materijalu. Radionice koje se sprovode u okviru nastave učvršćuju rodne stereotipe, a same nastavnice/nastavnici sopstvene rodne stereotipe prenose na učenike i učenice, ne prepoznaju iste kod učenika/ca i identifikuju ih sa stereotipnim ulogama i osobinama. Iako se autorke usled ograničenog broja intervjua i tehnike prikupljanja informacija ograđuju od opštosti svojih zaključaka u analizi „skrivenog sadržaja”, izloženi rezultati su kao preliminarna skica veoma zanimljivi i otvaraju put za dalja istraživanja nastavnih *praksi* i njihovih rodnih dimenzija. Konačno, u zaključku knjige autorke su iznele niz konkretnih preporuka relevantnim akterima i institucijama za poboljšanje rodnog aspekta nastavnog materijala. Prema tome, izveštaj *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje* predstavlja teorijski utemeljenu i analitički potkovanu studiju rodnih aspekata u nastavnom materijalu Građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim

školama. Autorke naglašavaju da je osnovni cilj ove knjige „kreiranje empirijske osnove za unapređenje nastavnih materijala s obzirom na njihov rodni sadržaj, a ne *evaluacija* pojedinih udžbenika/priručnika i njihovih izdavača” (kurziv dodat, ibid, 24). U tom smislu, ovaj tekst, kao i prethodni, treba posmatrati kao praktični priručnik za uvođenje rodne problematike u nastavu.

Na kraju, važno je istaći da sva tri teksta predstavljaju veoma važne izveštaje o realizovanim projektima koji su imali za cilj da utvrde načine obrade rodne problematike u nastavnom programu na svim nivoima obrazovanja i donesu praktične preporuke za uvođenje rodne perspektive u nastavni materijal. Posebno je zanimljiva analiza „skrivenog programa” i verovatno je to put kojim treba ići u narednim sličnim istraživanjima. Ono što preostaje jeste istraživanje i analiza upotrebe i percepcije opisanog nastavnog materijala, jer iako su, na primer, u nastavnom materijalu koji se koristi na Medicinskom fakultetu (na predmetima Medicine rada i Socijalne medicine) žene prikazane kao medicinske sestre, laborantkinje i administrativne radnice a muškarci kao lekari i neurohirurzi, žene ipak postaju i lekarke i neuorhirurškinje. U tom smislu, naredna istraživanja mogla bi da uključe i nastavne prakse i tako možda još više osvetle kompleksne probleme rodnih odnosa u savremenoj Srbiji.